

Bjurumsorgeln som byggdes i Nürnberg

Den unika Bjurumsorgeln finns sedan restaurering placerad på Västergötlands museum i Skara men är sedan några år tillbaka utlånad till Högscholan för scen och musik vid Göteborgs universitet. Där står den i en glasmonter och regelbundet får piporna liv när lärare och studenter spelar på det unika instrumentet.

Bjurumsorgeln kallas ibland för Manderscheidtpositivet eller Per Brahepositivet. Bakom dessa namn finns historier som berättar om orgelns historia alltsedan dess tillkomst i mitten av 1600-talet.

Orgelpositivet är en bordsorgel och gjord för att placeras på ett bord. Dessa typer av orglar var mycket populära under renässansen och barocken. När restaureringsarbetet av Bjurumsorgeln påbörjades var många pipor skadade och några fattades. Träpiporna, som är gjorda av furu och ek med vissa inslag av bok, var de som hade klarats sig bäst.

Orgeln är stämd i ren medelton vilket var den vanliga orgelstämningen under 1600-talet.

Orgelhuset är framtill försett med två dörrar som kan stängas när orgeln inte används. Dessa täcker då både fasadspiporna och klaviaturen. Dörrarna är målade och bland annat dekorerade med olika blommönster men har under en period av dess existens varit vitmålade. Mellan klaviaturen och fasadspiporna finns en målad inskription med text ur Psaltaren 150.

Ytterligare en text på orgelhuset återfinns, men denna kan endast delvis läsas: "O ??-eer Brahes transiit hoc Instrumentum pneumaticum in possessionem templi Wisingspurgensis Anno 1666" (eller möjligen 1656). Orgeln har enligt denna inskription tillhört Brahe på Visingsö 1666 eller 1656.

Under restaureringen hittades texten "Nürnberg" på en fastklistrad papperslapp. Orgeln kan därför vara byggd av stadsorgelbyggare Nicolaus Manderscheidt (1580-1662). Denne lärde sig orgelbyggnadskonsten av en okänd mästare och arbetade sedan tillsammans med Stephan Cuntz i Nürnberg. Han fick medborgarskap 1618 efter att ha blivit protestant. Manderscheidt blev stadsorgelbyggare i Nürnberg 1623. I kopparsticket ovan omges han av orgelpipor!

Sannolikt är att orgeln byggdes någon gång mellan 1643 och 1651 i Nürnberg, det vill säga under Trettioåriga krigets härjningar och av någon anledning efter denna period kom till Per Brahe d.y. (1602-1680) och Visingsborg.

Abraham Hülphers återger i boken *Kort beskrifning öfver orgverken i Sverige* från 1773, att orgeln var placerad i Jönköping under en period på 1700-talet. 1829 är orgeln med i inventariet för Bjurums kyrka och knappt 100 år senare finns den i Västergötlands Fornminnesföreningens samlingar i Skara. Vistelsen i Bjurum har gett orgeln dess nuvarande namn. Läs vidare på sid. 6.

Varnhem – från järnåldersgård till klosterstiftelse

Inte mindre än sexton högt kvalificerade vetenskapsidkare medverkar med femton relativt korta och lättlästa artiklar i den rikt och påkostat illustrerade volymen med instruktiva fotografier, kartor, planritningar och tabeller. Tack vare den föreliggande antologin är nu Varnhems förhistoria och tidiga historia, tillsammans med Vreta kloster i Östergötland, det vetenskapligt mest väl belysta klostret i hela Sverige.

Inledningsvis sätter fornminnesföreningens ordförande Ragnar Sigsjö in Varnhems kloster i dess historiska kontext och framhåller de grundläggande dragen i den fromhet med askes och enkelhet som kännetecken, vilken präglade eller borde prägla alla cisterciensklöster i hela Europa. Deras antal uppgick så småningom till 754 för munkar och drygt 800 för nunnor. Varnhem var således inte på något sätt unikt i ett europeiskt perspektiv utan grundades inom ramen för vad som kanske får kallas ett kyrkligt mode under 1100-talet. Sedan orden grundats i början av århundradet i Cîteaux (latin: *Cistercium*) i östra Frankrike, skedde nämligen en påfallande kraftig expansion under de första 50 åren.

Idealet för en cisterciensisk klostergrundning får sin belysning av Gaby Lindenmann-Merz, som är verksam i Sydtykland och tar sin utgångspunkt i grundandet av klostret i Maulbronn mellan floderna Neckar och Rhen på 1140-talet. Det anlades i "ödemarken", där kloster i enlighet med det cisterciensiska idealet helst skulle placeras, för att alltför intensiva kontakter med "världen" skulle undvikas. Det var emellertid långt ifrån alltid fråga om ödemark i ordets egentliga mening, och detta gäller även om Maulbronn, utan klostren grundades där det sedan tidigare fanns någon gård eller större egendom och kultiverad mark. Författarinnan ger åtskilliga exempel på detta från Tyskland.

Grundläggningen av klostret i Varnhem är föremål för Christian Lovéns undersökning. Den utgör en noggrann genomgång av en tidigare ofta återopad berättelse om Varnhems kloster, vilken författades senast omkring år 1200 i det danska klostret Vitskøl på Jylland. Lovén meddelar först en översättning till svenska av denna fascinerande framställning från Danmark (ett förargligt tryckfel har tyvärr insmugit sig

i översättningen, där det står att Vitskøl grundades 1258, när det skall vara 1158; annars blir det hela ganska meningslöst). Genom sin granskning av berättelsen kan han övertygande rätta ut ett antal frågetecken som funnits i tidigare forskning sedan lång tid tillbaka. Det gäller bland annat klostret på Lurö och klostret i Lugnås och inte minst vem den omtalade kvinnan Sigrid var. Samtidigt framför han nya, tankvärda tankar också om annat, såsom de märkliga "flyttningarna" av konventet i ett inledningsskede och hur de bäst förklaras mot bakgrund av ordensstrukturen i Danmark.

Sigsjö pekar ut tre avgörande faktorer för att ett kloster skulle kunna etableras. Det skulle finnas odlingsbar mark, vatten och material för bygghäp. Detta behandlas fördjupat i några artiklar i boken tillsammans med en ytterst noggrann analys av klostrets jordinnehav och hur det drevs i materiellt hänseende. Tillgången på byggmaterial spelade en fundamental roll, inte minst därför att ett kloster aldrig blev färdigt; Varnhem var, som Sigsjö påpekar, en ständigt pågående byggarbetsplats. Också berggrunden, jordmånen och grundvattnet har blivit föremål för en artikel, och det är tydligt att bygden ända sedan istiden varit lämplig för mänsklig bosättning, men själva ortnamnet undandrar sig en säker uttydning. Svante Strandberg presenterar några olika förslag. Vidare ges utrymme åt mynten i Västergötland och den så kallade Varnhemsskatten, som innehåller inemot 500 mynt från vikingatiden från en rad olika riken, ända från det abbasidiska kalifatet i Bagdad till Danmark. Det har även återfunnits fyra sigillstamplar, varav tre har tillhört personer som kan identifieras med namn, och som på något sätt haft anknytning till Varnhems kloster.

När Thomas Lindkvist översiktligt sätter in kristnandet i Västergötland i ett europeiskt, nordiskt och allmänsvenskt perspektiv, kan han konstatera att landskapet i detta avseende skiljer sig på några viktiga punkter från de övriga provinserna i det blivande Sverige. Bland annat gäller det att kristna uppfattningar tycks ha fått fäste tidigare här och utan påtagliga konflikter och utan kungligt tvång. Det var i stället inhemska stormän som var de huvudagerande med sitt kyrkobyggande,

och slutsatsen, som passar som hand i handske i en volym som den föreliggande, blir att "Västergötlands jordägande elit kristnade sig själv och därmed hela landskapet".

Efter en sådan artikel är det självfallet med spänning som man tar del av de studier som specifikt rör Varnhem och de senaste arkeologiska undersökningar som gjorts där sedan 2005 på temat "Varnhem innan munkarna kom". Under Maria Vretemarks ledning har de kyrkliga förhållandena på platsen innan klostret grundades undersökts. Hon själv bidrar med en egen artikel om den tidigkristna kyrkogården, och tillsammans med Tony Axelsson och Fredrik Dahlberg skriver hon om gårdskyrkan. Det handlar alltså om de arkeologiska undersökningar som utgör den direkta orsaken till uppförandet av turistmagneten "Kata gård", dit bland annat den runristade gravhäll hör som finns omnämnd för första gången år 1884, då funnen ett hundratal meter sydost om Varnhems klosterkyrka. Den presenteras av Magnus Källström, och den som inte visste det tidigare (den är ju numera välkänd) får här veta att det är på denna som namnet Kata återfinns: "Kättil gjorde denna sten efter Kata, sin hustru, Torgils' syster". Det är emellertid osäkert exakt när ristningen skall placeras i tiden. Källström menar att den hör till 1000-talet, möjligen årtiondena före 1050, medan tidigare studier hänfört den till 1100-talet. Detta är naturligtvis en viktig observation i relation till upptäckten av "Katas grav".

Utgrävningarna har fört i dagen en tidigkristen kyrkogård och grunderna av en gårdskyrka. Som Vretemark påpekar är kyrkogården särskilt intressant, eftersom den upphörde att användas, sedan gårdskyrkan tagits ur bruk efter att klostret grundats; den utgör "ett fruset ögonblick [från vikingatid och tidig medeltid] utan alltför mycket sentida störningar". Kanske har kyrkogården omfattat 3 000 gravar; 300 av dem har undersökts, och eventuellt har man också lyckats identifiera Kättils grav, som finns avfotograferad i boken. Det handlar alltså om ett ansevärt material. Av detta anses den slutsatsen kunna dras, att "kristendomen ... var helt etablerad [i Västergötlands centrala delar] i mitten av 900-talet". Det är självfallet en sensationell slutsats, som kan diskuteras bland annat utifrån hur säkra dateringarna är -- och mycket annat. Denna kristna gravplats på en sannolik storgårds domäner har sedan, mot slutet av 900-talet, försetts med en gårdskyrka av trä, som senare, efter att först ha utvidgats och försetts med en krypta/källare, ersatts av en stenkyrka, som var 15 x 8 meter. Denna upphörde alltså att användas som kyrka efter att munkarna etablerat sig, men brukades för andra ändamål -- okänt vilka -- in på 1300-talet, då den antagligen rasade ihop. Lämningarna av den har också noggrant undersökts inom ramen för projektet, och bland annat återfanns en altarskiva som restaurerats och nu kan beskådas.

Som bekant finns inte Varnhem längre kvar såsom kloster. Mot bakgrund av den svenska, medeltida klostertraditionen tecknar Martin Berntson upplösningen under reformations-tiden. På grund av brist på källmaterial går det visserligen inte att exakt ange när det inte längre fanns några munkar i Varnhem som upprätthöll gudstjänstlivet, men i början av 1540-talet har säkerligen så varit fallet. Berntson kan generellt konstatera att "reformationen ... innebar ... en katastrof för norra Europas klosterliv" -- då givetvis också för den järnåldersgård som hade blivit en klosterstiftelse.

Bertil Nilsson

Varnhem -- från järnåldersgård till klosterstiftelse. (Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 2019-2020). 318 s. ill.

Bok om Kagg

RIKSMARSKEN LARS KAGG

HANS ANOR, LEVNAD OCH DÖD

I denna antologi möter vi en av stormaktstidens viktiga personer -- Fältmarskalken och Riksmarsken, greve Lars Kagg. Han föddes den 1 maj 1595 på Källstorp, Örslösa socken i Västergötland, och avled den 19 november 1661 på godset Fjällskefte i Floda socken i Södermanland.

Kagg gifte sig 1628 med Agneta Ribbing, dotter till riksrådet Lindorm Pedersson Ribbing. Äktenskapet blev barnlöst och Kagg slöt således själv sin grevliga ätt vid sin död. Han är begravd i det Kaggiska gravkoret i Floda kyrka. Även detta gravkor ges en beskrivning i boken.

Begravningspersonalerna som upprättades i samband med hans begravning visar på hans anor, hans levnad, död, och de berättar om hans begravningsprocession. De är från början beskrivna i ett dokument med rubriken Hans Sahlig Höch Grefflig Excellenz Herr Richs Marskens Höch Wälborne Grefwe Larss Kaggz Personalia och Lijck Proces Anno 1662. den 8 Iunii Ifrån Sankt Jacob och till Ridder holms Kyrckio Uthi Stockholm. Dokumentet återges här transkriberat, kommenterat och i faksimil.

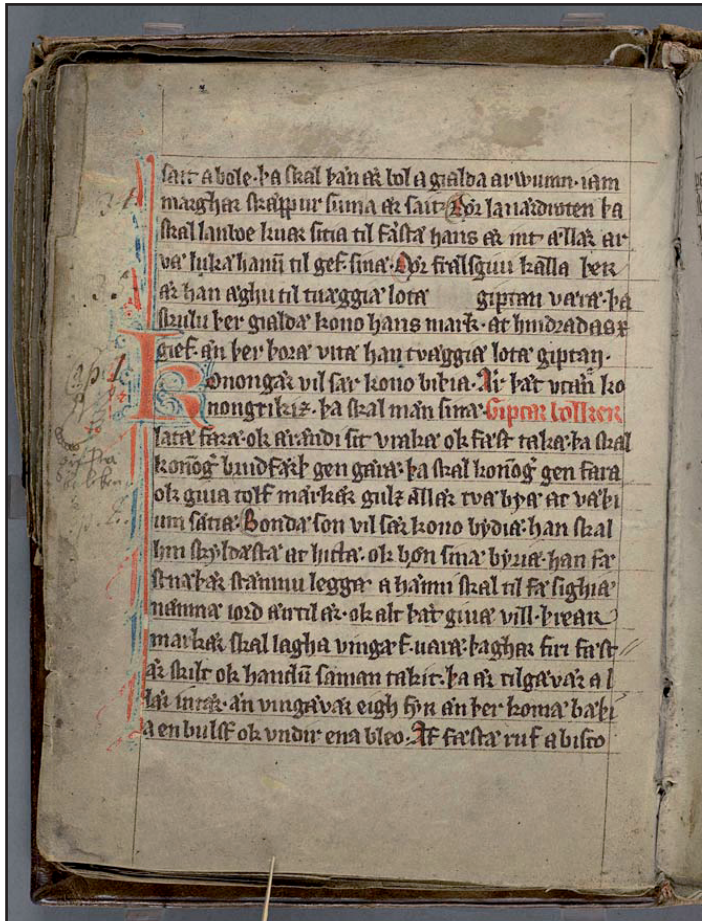
De olika porträtt som är bevarade av Kagg kommenteras och återges i bild liksom andra släktrelaterade porträtt och föremål från Fjällskefte. I en artikel kommenteras särskilt stormaktstidens retorik utifrån begravningsdokumentet.

Då Kagg genom sitt liv förenar både det västgötska och det sörmländska utges denna antologi i samarbete med de båda stiftshistoriska sällskapen i Skara och Strängnäs stift.

Medverkande författare i boken är: professor Per-Axel Wiktorsson, fil.mag., Byggnadsantikvarie Robin Gullbrandsson, fil.dr. Inga von Corswant-Naumburg, fil.dr. Marcus Willén Ode och fil. dr. Erik Falk. Redaktör är Johnny Hagberg

Boken omfattar 172 s. med hårdpärm och rikt ill. Pris 200 kr

Nytt om biskop Stenar och lagman Eskil

Blad ur Äldre Västgötalagen

Två notiser i krönikorna över Västergötlands biskopar och lagmän kan tolkas annorlunda än hittills skett. Åsyftade är notiserna över biskop Stenar och lagman Eskil. Som sig bör i ett stiftsblad börjar jag med biskopen.

År 1225 eller redan 1222 avgör kung Erik en rättstvist. Bland deltagarna, som representerar rikets främsta män, omtalas magister Stenar, en kungafrände. Den akademiska graden har han säkert erövrat i Paris, där han torde ha studerat under 1210-talet, möjligen ännu tidigare. Enligt statuterna från 1215 har det tagit fem, sex år att bli magister. Från slutet av 1220-talet och tio år framåt är Stenar biskop i Skara. I biskopskrönikan är han, trots sitt östgötska ursprung, vackert ihågkommen. Stenar var, heter det, "en välvillig man" (*godviljaedher man*) och "lärda män (*laerdir maen*) bör bedja till Gud för hans själ, ty han försåg dem med "ärofulla lotter" (*hedherlikom lottom*). Stenar har, så uppfattar jag texten, gynnat dem som studerat ("lärda män") genom att förse dem med höga ämbeten. Fråga är: vilka är de höga ämbetena? En kort bakgrund krävs nu.

Åren 1220/21 vistades Skarabispn Bengt i Rom, där han bland mycket annat utverkade påvligt tillstånd att inrätta ett domkapitel i Skara. Biskopen, som dog omkring 1227, kunde inte förverkliga sin plan. Det blev, som Herman Schück visat, i stället efterträdaren, biskop Stenar, förunnat att inrätta ett domkapitel. De "ärofulla lotterna" bör således avse en plats i domkapitlet. Uppgiften att Stenar gynnat "lärda män" kan tarva en förklaring. Honorius III krävde 1219 i en bulla som riktades till kyrkans många provinser, även den svenska, att klerker från kyrkans provinser skulle sändas till Paris för teologisk skolning. På många håll var sådan skolning en bristvara, särskilt i Sverige, där ett organiserat skolsystem

saknades. I ett påvligt perspektiv var grundläggande skolning domkapitlens uppgift. I Sverige saknades vid den tiden domkapitel, sedan det som verkat i Gamla Uppsala givit upp andan.

★

Nu till Eskil, son till Magnus Minnesköld och halvbror med Birger jarl, och Västergötlands lagman från senast 1217 till sin död tio år senare.

I lagmanskrönikan intar Eskil en hedersplats. Ingen annan lagman bereds samma utrymme och glänsande omdömen. Till en väsentlig del beror detta på att han sammanställt vad krönikan kallar "landets lag", dvs. den lag som numera kallas Äldre västgötalagen, och därvid, om vi skall tro krönikören, gått både grundligt och omdömesgillt till väga. De värdeomdömen han utnyttjar för att karaktärisera Eskils insats är hur som helst anmärkningsvärda. De säger något väsentligt om både honom och Eskil.

Eskil har fullgjort sitt viktiga värv "med stor vishet" (*mykkli snilli*) "och med den "klokhets som var hans" (*syalfsins forseo*). Han var, noteras det vidare, synnerligen lämpad för uppgiften, ty han var "väl fallen" (*wael ffallin*). Sin vishet hade han fått av ingen mindre än Gud. Till yttermera visso var den så stor att den övertrumpade andra mäns. Hans like fanns helt enkelt inte.

Valet av karaktäriserande begrepp är sofistikerat. Författaren har sökt terminologiska ekvivalenser på svenska till latinets "sapientia" och "prudentia", dvs. "teoretisk insikt" och dess rätta tillämpning genom "klokhets", den välavvägd omdömesförmågan som leder till rätta beslut. De latinska termerna svarade mot grekiskan "sophia" och "phronesis", som båda är intellektuella dygder och kan översättas med "teoretisk och praktisk visdom". Sådana insikter kunde man vid den tiden inhämta vid universitetet i Paris, där ordinarie magistrar (*in actu regentes*) föreläste över Aristoteles *Nikomackiska Etik* (i latinsk översättning), där framför allt den femte boken är aktuell i vårt sammanhang.

Alltså, krönikören var akademiskt skolad, en lärd klerk. Han kan mycket väl ha tillhört den exklusiva krets som bildat det lärda domkapitel som Stenar inrättat. Det märklige är att han också gör Eskil till medlem av den exklusiva kretsen av lärda. Eskil hade, skriver han, en «hedervärd lärdom likt goda klerker» (*clærkdom aerlikaen iaemth goðþom clærkum*).

Liksom sin bror Karl, korsfarare, biskop i Linköping och kungens kansler, hade Eskil, åtminstone i ett modernt perspektiv en mindre gudlik sida: han var "en god man till svärd och till alla företaganden i strid". Minnesorden över Eskil slutar stilenligt: "sent föds en sådan man".

Detta är alldeles obestriddligt en hyllning, ren panegyrik kanske någon vill hävda. Klart är att texten avslöjar sin författare: en lärd klerk (anonym för oss), som väljer ord ("vis och klok") som vittnar om hans sociala hemvist. Inte heller är det skäl att ifrågasätta omdömet om Eskils lärdom, att den är i paritet med "goda klerkers" lärdom. "Goda klerker" åsyftar inte kyrkans män i gemen. Landsbygdens kyrkoherdar ingick inte, de var okunniga om de höga och doktora ting som upptog de lärda tankar. Det är en liten grupp välutbildade som avses. Ordet (*goper*) betyder, enligt Söderwalls lexikon, primärt "förträfflig", "väl beskaffad", medan ordet "klerk" inte utpekade bara kyrkans folk i allmänhet utan det betydde, liksom latinets "clericus" också en "lärd person", en "studerad karl".

Kvalificerad lärdom inhämtade begåvade studenter med pengar på fickan i Paris. Det bör vara där Eskil och hans broder Karl, kungens kansler, studerade mot slutet av 1100-talet. Danskar och norrmän fanns på plats. Särskilt berömda har några av de blivande danska kyrkomännen blivit: Anders Sunesen, ärkebiskop, och Peder Sunesen och Gunner, biskopar. I bakgrunden fanns en annan vän av Frankrike och lärda studier, ärkebiskop Absalon. Det bör vara från denna krets, aktiv i sitt lands lagstiftning, Eskil fått inspiration till sin insats. Arbetet har han knappast utfört ensam. Rimligen har han haft hjälp av någon skrivkunnig klerk. Visserligen nämner krönikan bara Eskil, men sådana förtiganden har tillhört genren.

Olle Ferm

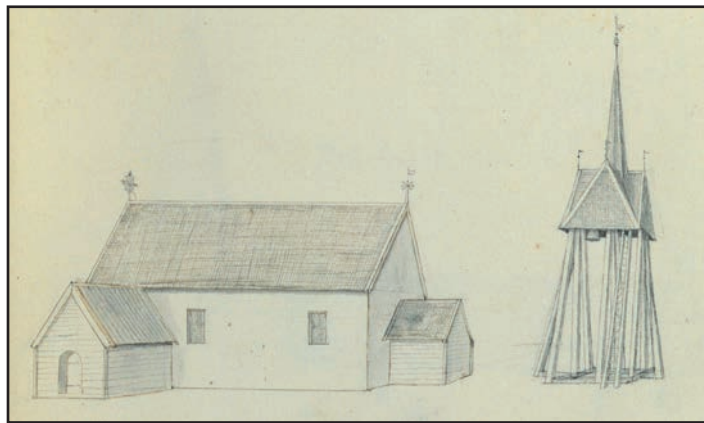
P.S. Krönikorna ingår i P-A Wiktorssons utgåva av Äldre västgöotalagen (2011); övriga uppgifter är från mina studier om svenska studenter i Paris (utkommer i maj).

Medeltid under putsen – några upptäckter på Eks kyrka

Eks kyrka utan puts.

Den lilla sockenkyrkan i Ek ser nästan ut som vore den ett gårdskapell till säteriet Stora Ek. På få ställen i landskapet är det visuella och historiska sambandet mellan herrgård och kyrka så starkt som här. År 2020 genomgick Eks kyrka en välbehövlig omputsning och författaren medverkade som antikvarie. När den gamla kalkcementputsen var nere kunde de nakna murarna avslöja ett och annat om kyrkans historia. Till det yttre är Eks kyrka av idag en skapelse av en om- och tillbyggnad på 1790-talet som stöttades av makarna Scheffer på Ek. Kyrkan blev arkitektoniskt en pendang till herrgården, om än i en ganska anspråkslös gustaviansk stil. Om- och tillbyggnaden till trots så kvarstår ännu i dag hela den medeltida kyrkan, med undantag för den rivna östmuren. Det var en salkyrka i sten, det vill säga utan markerat kor. En förändrad liturgi från 1200-talets mitt betydde att församlingen skulle kunna se vad som hände i koret under mässoffret. Därför fick de nya kyrkor som byggdes en salkyrkoplan, ofta rektangulär. Medeltida salkyrkor är ovanliga i Västergötland, men finns och har funnits i landskapets nordöstra del och i de mer skogiga utkanterna, där det dröjde innan socknarna

Eks kyrka i sin medeltida form, avbildad ca 1670 i Peringskiölds "Monumenta".

kunde bygga i sten. En äldre dopfunt vittnar om att det på platsen bör ha funnits en äldre träkyrka. De hela 1,5 meter tjocka murarna är byggda av lokalt bruten sand- och gråsten utan nämnvärd bearbetning. Hörnen är däremot gjorda av sandsten som huggits till kvaderformat. Det sydöstra hörnet visar tydligt gränsen mellan det gamla och det nya murverket. På 1790-talet bröts delar av muren ner för de nuvarande fönstrens insättande. Kvar i söder finns resterna av ett litet medeltida fönster med rund- eller kanske en spetsbåge. Här fanns också en gång den ursprungliga sydportalen.

Den upptäckta vapenskölden på sydvästra hörnet

En oväntad upptäckt var den vapensköld som är inhuggen på en av hörnkvadrarna i sydväst. Den visar en sköld med spetsigt krön och en tvärgående bjälke. Det var det vapen som den förste kände ägaren till Stora Ek förde, Erik Torgilsson, som innehade godset 1462. Efter 1477 försvinner Erik ur de historiska källorna. Heraldiker Jesper Wasling, Borås, är dock tveksam till att det kan vara Eriks sköld eftersom vapensköldsformen med spetsigt krön inte dyker upp förrän ca 1500 i Nordeuropa. Kanske tillhörde skölden en okänd son? Vi kan i alla fall vara säkra på att vapnet måste ha huggits in långt efter kyrkan byggdes (vilket bör ha varit i spannet 1250–1350). Vi vet att kyrkan under slutet av medeltiden blev valvslagen. Kan dåvarande innehavare av Ek ha stått för finansieringen och i gengäld fått hugga in sitt vapen på ett väl synligt ställe?

Robin Gullbrandsson

Bjurumsorgeln

Kärt barn har många namn kan sägas om det charmiga orgelpositivet som finns i Västergötlands samlingar (inv.nr 90.222). Även om Bjurumsorgeln är det officiella namnet enligt inventariet beteckningen förekommer även benämningarna Manderscheidtpositivet eller Per Brahepositivet. Bakom dessa namn finns historier som berättar om orgelns olika skeenden alltsedan dess tillkomst i mitten av 1600-talet.

Genom ett bidrag från Gustaf VI Adolfs jubileumsfond kunde en restaurering påbörjas under 1970-talet av det sedan länge magasinerade orgelpositivet. Det förstklassiga arbetet utfördes av orgelbyggare Mads Kjeersgaard och konservator Olle Hellström. En utförlig text om arbetet publicerades 1974 i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift vars innehåll är huvudkälla till denna artikel.

Orgelpositivet är en så kallad bordsorgel vilket självfallet betyder att den är gjord för att placeras på ett bord. Dessa typer av orglar var mycket populära under renässansen och barocken, både av privatpersoner och vid hoven. Henry VIII i England hade till exempel flera orglar i olika format vid sitt hov. Storleksmässigt kan orgelhuset liknas vid en byrå med fyra järnringar längst ner som fungerar som bärhandtag vid flyttning av orgeln. Bredden på orgelskåpet är 125 cm, dess djup 75 cm och höjden 100 cm. Trots den ringa storleken på orgelhuset rymmer det sju stämmor i detta lilla skåp: Grobgedackt 8', Principal 4'. Kleingedackt 4' Octava 2' som alla är gjorda av trä samt metallpiporna Quinta 1 ½, Superoctava 1' och Regal 8'. När restaureringsarbetet påbörjades var många pipor skadade och några fattades. Träpiporna, som är gjorda av furu och ek med vissa inslag av bok, var de som hade klarats sig bäst.

På orgelhusets tak finns två bälgar som fylls med luft genom att en kalkant, det vill säga en person lyfter på ett av de två trähandtagen så att en av orgelns två kilbälgar fylls med luft. När luften är på väg att ta slut i den ena bälgen görs samma procedur om men då med det andra trähandtaget som står i förbindelse med den andra bälgen. Registerandragen är gjorda av järn, undertangenterna har en yta av ben, kanhända elfenben och övertangenternas översidor har en yta av ebenholts. Ett flertal tangenter rekonstruerades vid restaureringen eftersom många genom årens lopp hade försvunnit. Orgeln är stämd i ren medelton vilket var den vanliga orgelstämmningen under 1600-talet. Det betyder att de stora terserna är helt svävningfria men att inte alla toner finns, man måste nämligen välja om en övertangent till exempel ska vara ett ciss eller ett dess. Detta har lösts genom att vissa tangenter är delade, det vill säga att en övertangent

består av två tangenter istället för en. Orgeln har även kort oktav i det lägsta omfånget, något som också är tidstypiskt och innebär att de lägsta halvtonerna inte finns.

Orgelhuset är framtill försett med två dörrar som kan stängas när orgeln inte används. Dessa täcker då både fasadspiporna och klaviaturen. Dörrarna är målade och bland annat dekorerade med olika blommönster men har under en period av dess existens varit vitmålade. Mellan klaviaturen och fasadspiporna finns en målad inskription med text ur Psaltaren 150 "Laudate Dominum in Citharis Laudate eum in Cimbali bene Sonatibq". Ytterligare en text på orgelhuset återfinns, men denna kan endast delvis uppfattas: "O ??-eer Brahes transiit hoc Instrumentum pneumaticum in possessionem templi Wisingspurgensis Anno 1666" (eller möjligen 1656). Orgeln har enligt denna inskription tillhört Brahe på Visingsö 1666 med viss reservation för året som eventuellt kan tydas till 1656 istället. Hellström har dock uppmärksammat att det redan 1651 finns en notering om ett "Postiff" i Visingsborgs inventarium.

Under restaureringen hittades texten "Nürnberg" på en papperslapp som var fastklistrad på tremulantkanalen. Genom att ringa in Nürnberg som plats för orgelns ursprung argumenterar Kjeersgaard för att instrumentet var byggt av stadsorgelbyggare Nicolaus Manderscheidt (1580-1662). En annan möjlig orgelbyggare skulle dock kunna vara Nicolaus Grünwald vars far Peter Grünwald också var stadsorgelbyggare i Nürnberg. Enligt Kjeersgaard är det dock många indicier som pekar i riktning mot Nicolaus Manderscheidt även om det i slutändan handlar om spekulationer. Sannolikt är att orgeln byggdes någon gång mellan 1643 och 1651 i Nürnberg, det vill säga under Trettioåriga krigets härjningar och av någon anledning efter denna period kom till Per Brahe d.y. (1602-1680) och Visingsborg.

Karin Nelson spelar på Bjurumsorgeln

Abraham Hülphers återger i boken "Kort beskrivning öfver orgverken i Sverige" från 1773, att orgeln var placerad i Jönköping under en period på 1700-talet: "Jönköpings slottskyrka, som 1737 avbrann, hade ett litet Positiv, vilket varit skänkt av Riksdrotsen greve Brahe till Visingsö och därifrån blev hit lånt." Uppenbarligen klarade orgelpositivet branden men det skulle dröja åtskilliga år innan orgeln återigen omtalas i någon för oss känd källa. 1829 finns orgeln med i inventariet för Bjurums kyrka och knappt 100 år senare

finns den i Västergötlands Fornminnesföreningens samlingar i Skara. Vistelsen i Bjurum har gett orgeln dess nuvarande namn. I ett brev daterat 1918, adresserat till konsthistorikern Ernst Fischer, skrev Bjurums före detta kantor A.G. Wernqvist att han på 1870-talet renoverade orgeln och att han därefter vikarierade som skollärare och organist under några år. Wernqvists efterträdare föredrog dock ett orgelharmonium vilket gjorde att orgeln inte var i bruk efter det. Av brevet innehåll framgår att orgeln är ospelbar men att Wernqvist erbjöd sig att reparera den och lovar att ”göra vad som göras kan för att få det gamla instrumentet sammansatt, så att det kan föreställa ett fornnordiskt orgelverk”. En renovering skedde dock inte utan orgeln magasineras. På 1950-talet sattes två av orgelpositivets stämmor in i Härjevas kyrkans orgel i fornbyn i Skara. Dessa stämmor återfördes till sin ursprungliga placering på 1970-talet i samband med restaureringen.

Bjurumsorgeln har sedan rekonstruktionen varit placerad på Västergötlands museum i Skara men är sedan några år tillbaka utlånad till Högsolan för scen och musik vid Göteborgs universitet. Där står den i en glasmonter på Artisten i den klimatanpassade Ohlinsalen. Dess pipor väcks regelbundet till liv när glasmontern vördnadsfullt öppnas och lärare och studenter spelar på detta instrument. Vi som har förmånen till detta umgänge är mycket tacksamma för dess hälsning till oss från ett svunnet sekel!

Karin Nelson

Litteratur:

Mads Kjersgaard och Nils Fredrik Beerstahl:

”Bjurumsorgeln”. Västergötlands fornminnesförenings tidskrift (1974)

Abraham Hülphers: ”Kort beskrivning öfver orgverken i Sverige” (1773, faksimilutgåva 1971).

Robin Gullbrandsson: ”Bjurumsorgeln – positivet från Visingsborg” i Klangrum. Skara stiftshistoriska sälls kamps skriftserie nr 93 (2017)

Ragvald Ingemundsson och Skara stift

Sedan en tid tillbaka arbetar jag på en mindre bok som har arbetsrubriken *Ärkedjåknen Ragvald Ingemundsson – Lagga herden som blev ordenspräst*. I bevarade källor kan vi följa denne man först från och med år 1471 då han befinner sig i Rom. Fram till 1481 var han där ärkebiskop Jakob Ulfssons befullmäktigade ombud (*procurator*) och sekreterare. Han bodde i birgittinsystrarnas gästhem och försörjdes delvis genom att ha fått ett prebende vid Uppsala domkyrka. Hans prästvigning skedde dock först våren 1475. Att han redan innan sin prästvigning erhållit och innehade tjänsten som *vicarius* vid S:t Henriks altare i Uppsala domkyrka, och detta trots att han inte ens befann sig på plats i staden, var egentligen inget extraordinärt. Det var fullt möjligt även för minderåriga att erhålla ett sådant kyrkligt beneficium förutsatt att de var klerker, alltså hade mottagit någon av de lägre vigningegraderna.

Inte oväntat agerade han under sina år i Rom för att erhålla kyrkliga tjänster, något han ingalunda var ensam om. Det är här en koppling till Skara kommer in, en koppling som verkar vara föga uppmärksam i stiftet. Ragvald Ingemundsson

Sköld från Mariefreds kloster

kämpade nämligen under åren 1471 – 1475 för att erhålla domprostbefattningen i Skara efter den nyligen bortgångne Bengt Svensson, detta alltså i ett stift som i konkurrens med Linköping länge velat framstå som det främsta näst Uppsala. Och märk väl: han sökte befattningen flera år före sin prästvigning! Som främsta konkurrenter märktes den redan tidigare av påven till domprost utnämnde Bengt Påvelsson och kaniken Sven Stensson, båda välmeriterade och till skillnad från Ragvald Ingemundsson kända i stiftet.

Processen avdömdes mot slutet av år 1475 till herr Ragvalds förmån. Bengt Påvelsson hade vid denna tidpunkt hunnit avlida. Av för oss okänd anledning valde dock Ragvald Ingemundsson att redan den 20 december samma år genom en supplik träda tillbaka från alla anspråk på befattningen. Detta gjorde han till förmån för sin medtävlare, kaniken Sven Stensson. Kanske kan man tänka sig att ärkebiskop Jacob hade uttryckt starka önskemål om att i framtiden få se sitt ombud i Rom på plats i Uppsala igen, inte i Skara.

Vare därmed hur som helst. Herr Ragvald blev nu den som i början av 1476 på plats i Rom kom att erlagga den så kallade annatavgiften för Sven Stensson. Samtidigt hade herr Ragvald förbehållit sig det kanonikat i Skara som blev ledigt i och med att Sven Stensson blev domprost. Ett kanonikat gav ju intäkter, bevars.

Ragvald Ingemundsson är av naturliga skäl föga känd i egenskap av domprost i Skara. Han är vida mer känd som ärkedjåkn i Uppsala, liksom för sitt arbete i Rom inför upprättandet av ett universitet i Uppsala och saligförklarandet av Katarina av Vadstena. Att han slutade sitt jordeliv som prästbroder i Mariefred är belagt. Men hans roll som formell kyrkoherde i Lagga (härad) efter att ha erhållit (också) det fjärde kanonikatet vid Uppsala domkyrka, ja det återkommer jag till i mitt pågående arbete! Arbetaren ansågs uppenbarligen värd sin lön, och ärkebiskop Jacob och hans ärkedjåkn var i långa stycken ett verkligt radarpar.

Men: känner någon till artiklar kring domproststriden 1471 – 1475, producerade och publicerade i *västgötasammanhang*, tar jag tacksamt del av dessa, inte minst som referensmaterial!

Sven-Erik Pernler

sven-erik.pernler@hotmail.com

En lärd präst i Lyrestad

En musikalisk swedenborgare och botanist. Så kan man kortfattat karaktärisera en av Skara stifts präster under senare hälften av 1700- och början på 1800-talet. Det handlar om anfadern till en rad senare kända swedenborgare, Jonas Odhner, själv starkt påverkad av "lärofadern".

Arvid August Afzelius (1785–1871) har i sina postumt publicerade *Minnen* (1901) berättat om sina möten med Jonas. Den endast fjortonårige Afzelius kom en vecka före jul 1799 till prästgården i Lyrestad för att under två och ett halvt år vara informator åt Jonas son Pehr Hemming. Enligt honom ägnade sig denne under vintern åt översättningar av apostlarnas skrifter och sommartid åt "naturalhistorien", det vill säga åt botaniken. Han karaktäriserar honom som en lärd och religiös man.

Komminister i Varnhem, Johan Fredrik Odhelius (1805–1874), är en annan sagesman. I sina otryckta *Anteckningar om präster i Skara stift* gör han en kärleksfull teckning av Jonas.

Den fylligaste redogörelsen finner man annars i Bengt Segerstedts *Odhners historia*, 1970, som även vimlar av detaljer om släkten och födelsesocken. Där kan den intresserade fördjupa sig i källorna till denna märkliga prästs livsöde.

Odhner är också en av de skarastiftspräster som fortfarande figurerar i relativt aktuell litteratur. Det beror främst på hans kontakter med Emanuel Swedenborg och det besök han gjorde hos denne i Stockholm. Både Lars Bergquist (*Swedenborgs hemlighet*, 1999) och Ernst Brunner (*Darra: Om Swedenborg*, 2017), nämner det i sina biografier.

Ett långt och barnrikt liv

Jonas Odhner föddes i Piltagården Låstad i Odensåker den 27 november 1744. Hans föräldrar var bonden Pehr Jönsson och dennes hustru Helena Jonsdotter. Han tog sig tidigt namnet Odhelius, senare förkortat till Odhner efter hemförsamlingen Odensåker, troligen 1763.

Eftersom Jonas var begåvad fick han 1755 börja i Mariestads lägre lärdomsskola, där Andreas Knös, sedermera domprost i Skara var rektor. Därefter kom han 1758 till trivialskolan i Skara. Där tillbringade han 2 år och sedan fem år i gymnasiet.

Jonas blev i oktober 1765 student i Uppsala. Efter sina studier prästvigdes han i Skara den 28 april 1771 och missiverades genast till sitt hempastorat. Den 3 maj 1773 blev han präst i Varnhem, där han från 1778 till 1780 var adjunkt och vice pastor. Han sökte den lediga komminister tjänsten i Odensåker, uppfördes i tredje förslagsrummet men fick de flesta rösterna i valet och utnämndes därför. Han tillträdde tjänsten i maj 1780 och flyttade då till sin fädernegård, Piltagården.

Jonas gifte i 1780 med Margareta Tugurin, dotter till prosten Peter Tugurin. Men henne fick han tre barn. Hans hustru avled emellertid redan 1786. Men redan året efteråt gifte han om sig med den tjugotre år yngre Ingeborg Thorssén, dotter till häradshövdingen Leckard Thorssén. I det nya äktenskapet föddes tio barn.

1794 uppfördes Jonas i andra förslagsrummet till kyrkoherdetjänsten i Odensåker. Den gick han liksom motsvarande tjänst i Forshem dock miste om.

Den 16 december 1798 utnämndes han emellertid till kyrkoherde i Lyrestad, en tjänst som han tillträdde året därpå. Han blev prost över egen församling 1804 och stannade kvar där till sin död den 16 juli 1830. Han ligger begravd på kyrkogården där vid korets norra del. På den fortfarande relativt välbehållna gravvården, kan man se inskriptionen "Si en rätt israelit i hvilken intet svek var".

Flitig författare och översättare

Jonas Odhner kom att tillhöra den första generationen swedenborgianer i Skara stift. Redan under sin studietid tog han sannolikt starka intryck både av herrnhutismen och möjligen också av swedenborgianismen. Förmodligen påverkades han av sin lärare och så småningom vän domprosten Andreas Knös, vars åskådning i vissa hänseenden liknade Swedenborgs, även om han inte direkt påverkats av denne. Mot slutet av sitt liv studerade emellertid Knös Swedenborgs skrifter, dock utan att man kan beteckna honom som swedenborgare. Liksom Swedenborg lade Knös huvudvikten vid bibeln och kritiserade ortodoxins dogmatiska system. Knös åskådning banade vägen i Skara stift för de präster som mera tydligt skulle komma att bekänna sig till swedenborgianismen, inte minst hans egna söner, Carl Johan och Olof.

I Jonas bekantskapskrets fanns emellertid flera övertygade swedenborgare. Köpmannen Lars Lindström (1706–1782) i Skara var en av dem som övergick från herrnhutism till swedenborgianism. Under 1760-talet vistades Jonas som informator i dennes hem. Det sades då om Jonas att han var zinzendorfian. Genom Lindströms försorg blev teologie lektorn och rektorn Paul Conrad Wahlfelt (1721–1782) en anhängare av Swedenborgs läror. Wahlfelt var preses, när Jonas Odhner 1765 som respondent försvarade en gymnasialavhandling, skriven på latin, om prepositioner év (i)

och êk (från) i Nya testamentet.

Redan under sin tid i Skara hade Jonas varit skolkamrat med sedermera grosshandlaren Pehr Falck, född i Mariestad. De var även nationskamrater i Uppsala. Pehr blev så småningom en av de ledande swedenborgarna i Stockholm och skattnästare i Exegetiska och Philantropiska sällskapet. Pehr hustru Hedda, född Berg, uppvaktades en tid av skalden Johan Henric Kellgren och var kanske förebild för Hilma i dennes dikt "Den nya skapelsen". Möjligen hade Jonas också träffat Kellgren i Skara. Denne började skolan där 1762 vid 11 års ålder och togs in på gymnasiet samma år som Jonas flyttade till Uppsala.

I samband med att Jonas sökte en del tjänster försökte Falck utan framgång bistå honom vilket framgår av ett antal bevarade brev från åren 1791–1794. Korrespondensen tycks sedan ha upphört, kanske beroende på skillnader i den stockholmska och den skarensiska swedenborgianismen.

Det förekommer uppgifter om att Jonas under sin uppsalastid blev personligen bekant med Emanuel Swedenborg. I alla fall gjorde han 1769 ett besök i det swedenborgska hemmet i Stockholm. I hedersrummet lade han märke till en målning av Karl XII, några möbler i rokokostil och ett inramat adelsbrev. På bordet i arbetsrummet låg endast den hebreiska och den grekiska bibeln förutom travar med Swedenborgs egna manuskript med svårtydbar handskrift. I sängkammaren hängde ett nymålat porträtt av Swedenborg själv.

Jonas intresse för Swedenborgs läror ledde till att han fick kallelse till *Exegetiska och Philantropiska sällskapet* som bildats 1787. Ett nytt swedenborgssällskap, *Pro fide et caritate*, kom till 1796, där Jonas också blev medlem. Men han tycks i viss mån ha hållit en ganska låg profil. Han verkar aldrig ha deltagit i dessa sällsksams sammanträden.

Skillnaden mellan swedenborgianismen i Stockholm och den i Skara stift var påtaglig. I huvudstaden kom den åtminstone under en viss tid att påverkas av mesmerismen, vilket inte var fallet i Skara. Där hade den en betydligt kyrkligare karaktär.

Det hindrade inte att han var mycket aktiv både som författare och översättare. 1791 utgavs i Köpenhamn tack vare Pehr Falcks försorg en katekes *Andelig vägvisare för barn och ynglingar*. Den publicerades visserligen anonymt, men det framgår av ett brev, skrivet av sonen Pehr Henning, att Jonas Odhner är författaren. Han var uppenbarligen intresserad av att undervisa ungdomar i kristen tro.

Politiskt var swedenborgarna långt ifrån konservativa, snarast radikala. Flera hyste stora förhoppningar om att franska revolutionen skulle leda till något gott. Så också Jonas. I ett brev 1793 till domprostinnan Brita Hedvig Knös ser Jonas fram emot att revolutionen ska förstöra allt det gamla och bereda plats för Herrens Nya Kyrka. Han säger också att kravet på jämlikhet är detsamma som kärlek till nästan. Han hänvisar till den första kristna församlingen som hade allt gemensamt och ser fram emot att fransmännen en gång ska upplivas av Jesu kärlek och då få se alla sina fiender besegrade dra sig tillbaka.

Sommaren 1795 fick Jonas i uppdrag att göra en översättning av Swedenborgs *Vera christiana religio*. (Den sanna kristna religionen). Den utkom i tre delar åren 1795–1796. Också den trycktes i Köpenhamn för att undgå den skärpning av tryckfriheten som ägt rum efter Gustav III:s statskupp 1772.

Samma år som *Vera christiana* kom ut (1795), trycktes översättningen av *Sapientia angelica de divina providentia* (Änglavisheten om den gudomliga kärleken). Nu var det Pehr Falck som var översättare, medan Jonas Odhner iklätt sig rollen som granskare.

Färgginst

Det förefaller som om Jonas även skulle ha översatt *Om äktenskapliga kärleken*. Ett sådant manuskript omtalas av sonsonsonen Carl Theophilus Odhner (1863–1918), professor i vid Swedenborgsakademien i Bryn Athyn i Pennsylvania, USA

När man betänker allt det arbete som Jonas lade ner på katekes och översättning är det självklart att han hyste en utomordentligt stor aktning för Emanuel Swedenborg. I ett brev till sin son Pehr Hemming 1809 säger han att han aldrig har sett någon så väl använda filosofi, språkkunskap, matematik, astronomi och anatomi som Swedenborg. "Ty spis från himelen strålar uti hvarenda vetenskap och styrer den åt målet, som är att bestyrka himelens sanningar och nyttor."

Förutom de tryckta arbetena finns i Stifts- och Landsbiblioteket i Skara en rad handskrivna manuskript av Jonas Odhner, både översättningar av bibelböcker och exegetiska och homiletiska kommentarer, bland annat en utläggning av 1 Mosebok i tre volymer på sammanlagt 322 sidor.

Att Jonas inte alltid hade haft det så lätt i sin swedenborgska tro framgår av ett brev till sonen Pehr Hemming 1811. Han uppmanar där denne till försiktighet och tystnad med de heliga sanningar som han får del av. Han bör inte vara öppenhjärtig för var och en med dem. Man ska inte kasta pärlor för svinen. Jonas säger sig själv ha lidit mycket för sin oförsiktighet.

En hängiven musiker och entusiastisk botanist

Jonas ägnade sig gärna åt musik Till sonen Pehr Hemming skriver han i ett brev 1811. "At vid lediga stunder, til sin recreation, roa sig på violin, claver och dylikt, är både angenämt och nyttigt."

Odhelius berättar att Jonas gick upp tidigt på morgonen och då brukade han sätta sig vid sitt positiv i salen. "Hans fromma christeliga anda uttalade sina känslor genom herrliga toner."

Det var inte endast Swedenborg som han tog intryck av utan också en annan gigant, Carl von Linné. Afzelius berättar

att botaniken var Jonas älsklingsstudium. Han kände varenda ört och vartenda gräs inom sin församling. Särskilt glad var han över att han där funnit Färgginst (*Genista tinctoria*). Under sina strövtåg var han klädd i halmhatt och sölvspända skor. Ofta plockade han blommor och satte dem i silverspännena i sina skor eller i knäspännena och i bandet på sin hatt.

Johan Fredrik Odelius, komminister i Varnhem lade särskilt märke till att Jonas älskade Nattviol (*Platanthera bifolia*), som han hade i sin trädgård.

I ett brev till sin son Pehr Hemming 1809 ger Jonas denne ett råd: "Du gör ock väl, at beskåda Herrens storverk och skapade ordningsfulla saker i vår naturliga värld, ty detta studium har städse roat mig, och märkeligen skärpt min attention."

Jonas roade även sina församlingsbor, som enligt Afzelius ofta följde med honom på väg hem från kyrkan: "Han glädde dem med livande samtal och drog must ur själfva naturen och de blommor som omgäfvade dem på deras kyrkoväg till styrka för deras andliga lif."

Botaniken skulle emellertid bli hans öde. I kyrkböckerna anges som dödsorsak "stranguri [urinbesvär] och åldersbräcklighet". Men hans sonsonson Carl Theophilus Odhner, USA, berättar i sina levnadsminnen att hans far, Sanfrid kyrkoherde i Herrljunga, talat om för honom att Jonas under en botanisk utflykt anfallits av en ilsken tjur och spetsats på en vass påle, när han försökte koma undan genom att klättra över ett stängsel.

Jonas gärning renderade honom fina omdömen.

Av allt att döma var Jonas Odhner en mycket sympatisk människa, som uppskattades av sin omgivning både för sin lärdom och sin älskvärdhet.

Carl Theophilus Odhner, säger att hans förfader "var en stor kännare av hebreiska, grekiska och latin och på samma gång en mästare i svenska språket". Detta bekräftas inte minst av de tryckta och otryckta översättningar som finns av Jonas hand.

I sitt herdaminne karakteriserar prosten Warholm Jonas som "en mild och älsklig man, nitisk i sitt embete, mycket road af studier, musik och blommor".

Odhelius framhåller att Jonas hade en djup teologisk lärdom och styrdes av en varm kristlig anda. Han vill inte göra någon varelse på jorden emot, minst av allt djuren. Det är rörande att ta del av hur han en gång köpte en orre som var sårad i vingen och såg till att den blev frisk. Fågeln blev sedan under många år han mest tillgivna vän.

Det verkar dock som om Jonas varit ganska lättrogen. Afzelius påpekar att han för sitt goda hjärtas skull kunde förlora huvudet. Det behöver inte vara ett negativt omdöme om en kristen människa, snarare tvärtom.

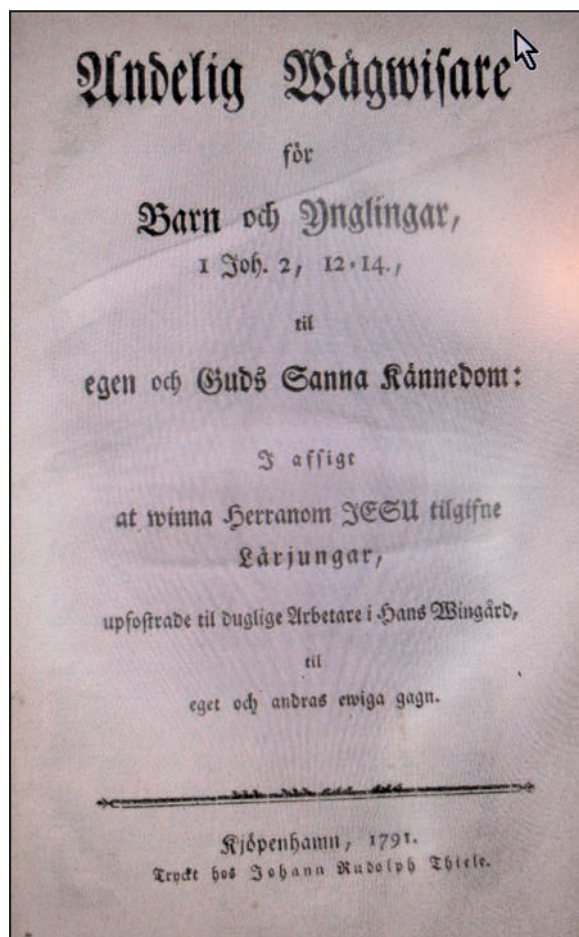
Karl-Erik Tysk

Vårens årsmöte inställt!

Tyvärr verkar det inte som om pandemin klingar av. En fortsatt hög smittorisik betyder att sällskapet inte vågar utlysa ett årsmöte under våren. Förhoppningsvis kan ett sådant avhållas i augusti eller september. Besked lämnas i kommande medlemsblad.

Styrelsen

Jonas Odhners ungdomskatekes

Jonas Odhners katekes är i stort sett uppställd som Martin Luthers med de fem huvudstyckena. Men hans förklaringar skiljer sig innehållsmässigt från dem som till exempel finns i en traditionell kyrklig katekes från hans tid. Det märks mycket tydligt att Odhners är påverkad av Swedenborgs tankevärld.

För att förstå Odhners framställning bör man därför jämföra den dels med vad Swedenborg säger, dels med vad en samtida kyrklig katekes, till exempel Swebilus, gör gällande. För Swedenborgs del kan man lämpligen gå till *Den sanna kristna religionen*, där han behandlar frågor som knyter an till den mer lutherskt-ortodoxa teologin, även om han i flera avseenden avvisar den.

Här följer några små axplock:

Bibeln som kunskapskälla

Katekesen inleds med stycket "Om det Gudomeliga Ordet". Med tanke på att Swedenborg i en viss mening betraktar den heliga skrift som den enda kunskapskällan om det som hör Gud till förefaller det naturligt.

Men själva bibeltexten tolkas med hjälp av korrespondensläran. Den utvecklade Swedenborg redan under sin vetenskapliga period. När han sedan helt övergick till den religiösa sfären, kom den till användning, då han skiljer på jordiskt (bokstavligt), andligt och himmelskt. I det avseendet är Odhner en trogen lärjunge.

Gud och treenigheten

För Swedenborg är kärleken och visheten de egenskaper om utgör Guds väsen. Det betonas också av Odhner (s. 64). Dessa nyckelbegrepp återkommer ständigt. Livet och ljuset är metaforer för dem.

Swedenborg tar i sina skrifter kategoriskt avstånd från den traditionella treenighetsläran som talar om tre personer i

gudomen. Han menar att Fadern, Sonen och Anden är en enda person, även om han håller fast vid någon slags, en smula komplicerad treenighet.

Naturligtvis diskuteras inte detta i Odhners lärobok för ungdomar. Men i förklaringen till första budet säger denne att de som styckar och sönderdelar det enda gudomsväsendet syndar mot detta bud (s. 15). Han säger också att ingen annan bör tillbedjas än Jesus Kristus, eftersom han är identisk med Jehovah, den ende guden (s. 14).

Viljans frihet

Ett centralt drag i Swedenborg syn på människan är att hon äger viljefrihet. Luthers tanke på den trålbundna viljan är honom totalt främmande. Man märker också detta hos Odhner som talar om den "äktaste" frihet (s. 67), när han kommer in på viljan, även om det då handlar om den i skapelsen givna viljan. Men Gud ser till att en den fria vilja behålls:

Utan all twifwel gör Han det, för at befordra Nya födelsen, och skulle menniskan utom dess blifwa som et wilddjur, ja, som en djefwul. (s. 67)

Men det är den inre människans vilja som är avgörande, hävdar Swedenborg. När den inre människan vill det goda och den yttre gör det goda, då handlar människan av Gud och Gud handlar genom henne. Men om den inre människan vill det onda och den yttre människan gör det goda, så är båda från helvetet. Det onda är enligt Odhner:

Intet annat än djefwulens werkan och wälde i den inwärtens människans upsåt, böjelser och tankar. (s. 165)

Försoningsläran

Försoningsläran är en annan kontroverspunkt, där Swedenborg särskilt avfärdar den medeltida satisfaktionsläran, som han menar hänger samman med treenighetsläran. Han ifrågasätter om Jesu lidande på korset har med försoning skaffa. Han talar hellre om återlösningen (*redemptio*). För honom består denna i helvetets underkuvande, himlarnas iordningställande och förberedelsen till en andlig kyrka.

Men i sin katekes säger Odhner:

At den andre Personen i Gudomen, sedan Gud Fader blifwit förolämpad til sin ära af våra förgripelser, och i wrede förkastat människoskiäktet, af nåde och medlidande stigit ned på jorden, och tagit alt vårt straff och synder på sig, samt blifwit et mål för sin Faders hämdkräfwande rättfärdighet; och sedan Fadren fådt tilfyllestgörelse af Honom, har Han blifwit försonad, och wil, för sin Sons lidande skull, wara nådig och uptaga dem til sina barn, som tro detta. (s. 142)

Här håller han sig således inte till sin "lärofader".

Kärleken och tron

Herren, kärleken och tron utgör ett, precis som liv, vilja och förstånd hos människan. Swedenborg vänder därför sig mot tanken på att tron allena frälser och menar att den hänger samman med treenighetsläran. Men tro finns inte utan kärlek och kärlek inte utan tro. Både tron och kärleken kommer från Gud. Hos Odhner betonas att tron utan kärlek är död (s. 83)

I luthersk teologi är trosbegreppet centralt. Swebilius säger att tron inte bara ger kunskap och inte heller bara är ett samtycke utan framför allt viss tillförsikt och förtröstan till Gud om syndernas förlåtelse och evig lyckalighet. Denna förtröstan frälser oss från synden och ger oss kraft att göra det goda.

Detta är inte bibliskt, menar Swedenborg, som ju också i den andliga världen fick Luther att inse att han hade fel. Tanken på att tron innebär ett tillräkande av Kristi förtjänst, uppkom enligt Swedenborg i samband med att treenighetsläran antogs. En människa tillräknas det goda (kärleken) och det onda som hon gör (orättfärdigheten), vilket bestämmer hennes eviga öde. Det menar sig Swedenborg också veta genom att ha umgåtts med människor i den andra världen

Hos Odhner är tron en levande och verksam håg, lust och tycke för gudomlig sanning, att införliva denna sanning hos sig, äga den till sitt ljus, som en mur mot andliga fiender och en ledstjärna på vandringen mot himlen (s. 83). Där finns alltså ingenting av att tron som sådan frälser. Det är istället kärlekstron som gör det (s. 132).

Här dominerar snarast trons kognitiva och den tenderar att bli ett slags vetande helt i enlighet med Swedenborg. Trons innehåll är en övertygelse om att Herren frälser den som för ett gott leverne och har en rätt tro.

Rättfärdiggörelsen

Det för luthersk tro viktiga rättfärdiggörelsebegreppet förekommer inte hos Swedenborg. Med uttrycket rättfärdiggörelse avser han snarast något som sker i människan. En gång använder Odhner det som synonym till den läkedom som Gud ger. Men då skriver han om detta:

Att dämpa vårt högmod och förtaga all egen förtröstan, förklarar Han sin oförskylda Nåd, som rättfärdiggör den ogudaktige, som icke berömer sig af gerningar, utan barnsligen, tror och anammar Jesum, sin Rättfärdighet Wisdom, Helgelse och förlossning. (s. 81)

Här verkar det nästan som om Odhner talar om den nåd som utan gärningar rättfärdiggör den troende. Men det ska förmodligen inte tolkas så att det handlar om någon gudomlig, forensisk akt.

Nattvarden

Liksom man genom dopet kommer in i kyrkan kommer man enligt Swedenborg genom nattvarden in i himlen. Odhner säger samma sak på följande sätt:

At Han skulle uti denna sin kärleks anstalt uppenbara sig för sin nya Församling, och såsom Brudgumme och Man meddela henne sig sjelf och alla Himmelens skatter, til förbindelse med Honom uti kärlek och tro. (s. 149)

Odhner följer också Swedenborg när det gäller den andliga betydelsen av uttrycket Kristi kropp som är kärlekens gudomligt-goda och hans blod som är Ordets gudomligt-sanna.

Denna tredelade struktur, himmelskt, andligt, jordiskt, kommer klart till uttryck, när Odhner talar om kyrkan och den inre och yttre människan. I församlingen finns det tre väsentliga ting som tillsammans utgör dess liv och bestånd, nämligen Herren Jesus Kristus, tron och kärleken. Hos människan finns själ, vilja och förstånd som är skapade och utgör det invärtes, där Herren kan ta sin boning och fylla dem med sin tro och kärlek. Hos människan på jorden finns kroppen, hjärtat och tungan, det utvärtes där själen kan bo (s. 155f).

Att äta och dricka Guds sons blod är att i andens fattigdom vilja ta emot helig kärlek och därmed älska Gud och nästan, att i sitt förstånd ta emot helig sanning och i dess ljus se och förnimma samt att av dess kraft motstå och övervinna allt det onda (s. 157).

Emblematik i Tådene av internationellt intresse

Tådene kyrka nära Lidköping, är hemvist för en anmärkningsvärd serie dekorerade paneler från slutet av Sveriges stormaktstid. Panelerna är bemålade med emblemer i barockstil, en konstnärlig och litterär form som använde symbolik för att förmedla meddelanden och moral på ett sätt som var både underhållande och lärorikt.

Boken *Sacred Emblems in Western Sweden* presenterar för första gången Tådenes kompletta uppsättning emblemer inklusive många som har gått förlorade sedan 1870-talet. Den berättar också historien om hur serien beställdes under ledning av den kraftfulla beskyddaren av Tådene, baronessan Brita Christina Bonde. Vi får också veta hur hon, genom den konstnärliga miljö hon skapat på godset Storeberg, kunde engagera målaren Edvard Orm och den växande stjärnan i svensk litterär barock, poeten Johan Runius.

Boken innehåller också utblickar och jämförelser med annan emblematik från stormaktstiden så väl som deras litterära förlagor. Författare är forskaren Simon McKeown, professor i konsthistoria vid Marlborough College i England.

Så här berättar författaren Simon McKeown själv om hur hans intresse för Tådene väcktes:

- Första gången jag skymtade Tådene-embelen var för tio år sedan i svaga svartvita fotografier från en 1920-talsvolym om Sveriges kyrkor, i ett bakre rum i Uppsala Stadsbibliotek. Fyra månader senare, mitt i mörka vintern, gjorde jag resan till Tådene kyrka för att inspektera panelerna personligen. Det stod omedelbart klart för mig att de tillsammans utgjorde

ett emblemprogram av internationell betydelse och att de var värda seriösa studier. Med knappt något vetenskapligt arbete att falla tillbaka på var det en betydande uppgift att erbjuda en redogörelse för emblemens karaktär, historia, författarskap, sponsring, mening och källor, men det har varit ett förtjusande arbete med hjälp och god vilja från många människor under det decennium som har förflutit från den där sommardagen i Uppsala och fram till idag.

Ju närmare Simon McKeown studerade Tådene-embelen, desto mer medveten blev han om panelernas betydelse för deras Västergötlandsmiljö. De skapades här, på order av en mäktig dam från en lokal adelsgård, och fick sina poetiska inslag författade av en poet från Västergötland, som sedan gjorde sig ett namn nationellt.

- Så många delar av berättelsen var kopplade till Västergötland att det var viktigt för mig att dela det med en publik i Västergötland först. Den underbara skriftserien utgiven av Skara stiftshistoriska sällskap verkade vara det perfekta forumet för att diskutera embelen och deras bakgrund, och lyckligtvis stödde Johnny Hagberg och Markus Hagberg tanken på boken från början, säger Simon.

Brita Christina Bonde

Vad betyder samarbetet för Stiftshistoriska sällskapet?

- Väldigt mycket. Utöver att boken är mycket intressant så blir det andra gången som vi vänder oss till en engelsktalande målgrupp (den första var boken om Osmund). Samarbetet med Simon har varit mycket gott och inspirerande, säger Sällskapets ordförande Johnny Hagberg

Boken publiceras på engelska med ett sammandrag på svenska och kommer att få nr 106 i sällskapets skriftserie. Utgivningen planeras till sommaren 2021.

Helena Långström Schön

Första Forellbiografen på tyska sedan 1961

I professor Klas Åmarks nya bok *Främlingar på väg – Sverige och Förintelsen* uppmärksammas ett antal svenskar som agerade budbärare om den pågående judeutrotningen; som försökte väcka världen: Diplomaten Göran von Otter, de så kallade Warszawasvenskarna och så kyrkoherdarna i svenska Victoriaförsamlingen i Berlin – Erik Perwe och Birger Forell.

Den sistnämnde vigde större delen av sitt liv åt Tyskland, det tyska folket och det tyska andelivet. Hans metaforiska bild av nationen som orsakade sig själv och andra stater så mycken olycka – masseländets land – har fått ge titeln åt den tyskspråkiga upplagan av docent Johan Sundeens Forellbiografi.

Genom ett samarbete mellan Skara Stiftshistoriska Sällskap och Höskolan i Borås föreligger därmed för första gången sedan utgivningen (1961) av Harald von Koenigswalds *Birger Forell – Leben und Wirken in Den Jahren 1933–1958* en fullödlig biografi på tyska.

För förordet till den tyskspråkiga upplagan av Sundeens 2018 på svenska först utgivna levnadsteckning svarar Sveriges ambassadör i Berlin, Per Thöresson. Ambassadören skriver: ”Med skicklighet guidar Johan Sundeen oss genom Birger Forells utveckling från en sökande ung man till en av mod kännetecknad mästare i grenen internationell förståelse. De träffsäkert valda citaten ur Forells brev och böcker ger läsaren en känsla av att ha personligen ha lärt känna denna bemerkelsevärda man.”

Översättningen från svenska till tyska har lektor Gerhard Könemann gjort. Könemann är aktiv i en krets av historiker i flyktingstaden Espelkamp, vars grundsten lades av Birger Forell på sent 1940-tal. Genom Könemanns av idealism, och ambition att levandegöra historien, präglade gärning har en rad texter om och av Forell gjorts tillgängliga för en tysk publik under de senaste åren. Utgivningen av Sundeens bok *Ein Leben für das Land des Massenelends* kan ses som kronan på verket. Här skildras Forells antinazism, hans arbete med tyska krigsfångar och med försoning mellan Europas stater samt inte minst insatser för återuppbyggnaden av det under 1940-talet sönderslagna Tyskland.

Biografen som omfattar 192 sidor i hårband, kostar 175 kr och beställs genom Skara stiftshistoriska sällskap.

Känd, omstridd och oumbärlig

Skara domkyrka renoverades och ombyggdes 1886-1894

Arkitekten Helgo Zettervall fick denna karakteristik av Ernst Newman, domprost på 40-talet i Lund. Helgo Zettervall är kanske den mest kände kyrkoarkitekt som vi har haft. Några skulle säga att han är den störste. Han var under stora delar av 1900-talet omstridd och ifrågasatt för både sina idéer och verk. Han var inblandad i ca 40 kyrkobyggen. Oumbärlig skulle många säga, bland annat för Skara domkyrka. Den är som den står idag ett resultat av Helgo Zettervalls ideal, kraft och vilja.

Skara domkyrka var som en ”illa medfaren lemning...en vålnad från en förgången tid” (CG Brunius) under 1800-talet. Tiden, krigen, bränderna och bristen på pengar hade härjat den medeltida katedralen. Därtill några mindre välbetänkta och illa utförda renoveringsprojekt. Skulle hon, den ärevördiga Jungfru Marie domkyrka, kunna resa sig igen, eller återstod bara en sorglig väg till fortsatt förfall? Vi vet idag att det var möjligt. Skara domkyrka restes och är till allas vår glädje en vacker och väl fungerande moderkyrka i stiftet. Nittonhundratalet innebar ett antal renoveringar, men domkyrkan bär fortfarande Helgo Zettervalls tydliga signatur.

1800-talet betecknas ofta som det mörka århundrade som föregick utveckling, demokrati och välfärd. Men om man ser på kyrkans sätt att förstå sig själv, både idémässigt och konkret i kyrkobyggnader, var det en tid då mycket hände. Zettervall blev upphovsman till den kyrkobyggnadsstil vi kallar ”nygotik” tillsammans med Carl Georg Brunius, som var hans företrädare som domkyrkoarkitekt i Lund. Vid den stora reno-

veringen Lund 1833–80 hade de blivit närmast dödsfiender. Bortsett från det stod båda två kraftfullt för en återgång till medeltidens gotiska kyrkoideal.

Det finns en bakgrund till deras reaktion och till Helgo Zettervalls idéer när han, lidköpingssonen, 1875 började göra skisser till en ombyggnation i Skara.

Inspiration söderifrån

1700-talet innebar ett intresse i Sverige för arkitektur på kontinenten. Arkitekter som Nicodemus Tessin den äldre och den yngre, Carl Hårleman och Jean de la Vallée med flera for till Paris och Rom och kom hem med nya intryck. De fanns nära kungen och när slott förskönades och städer bebyggdes fick vi kyrkor och kapell i nyklassicism och barock. Arkitekterna på modet hävdade med inspiration från sydliga och katolska länder att långkyrkor, likarmade korskyrkor och till och med rundkyrkor var utmärkta som lutherska gudstjänstrum.

Det fanns naturligtvis i detta en reaktion mot det som varit. Under 1600-talets kyrkliga ortodoxi sågs kyrkan som Guds instrument på jorden till människors fostran och frälsning. Prästen, ämbetsbäraren, hade ett gudomligt uppdrag att utlägga läran rätt, att leda och döma. Klyftan mellan präst och församling var befäst. I kyrkan skulle altaret och predikstolen vara utsmyckade och upphöjda, och bänkarna numrerade så att var och en förstod sin plats. Kyrkor byggdes eller renoverades med trätak som bygdekonstnärer kunde bemåla med

Helgo Zettervall 1861-1907

naiva, bondska skulpturer och bibelscener för att ge eftertryck åt förkunnelsen. Yttersta domen förekom ofta som motiv. Kyrkorna andades livets möda och allvar.

Under 1700-talet skedde en förändring så att prästen mer och mer kom att uppfattas som lärare, en pedagog. Prästen var ett redskap i upplysningens tjänst och skulle fostra och undervisa om människans plikter och dygder. Därmed försköts fokus från det upphöjda och stora till hur livet skulle levas. Prästens egenandel och förmåga att förmedla dessa sanningar betonades. Det var inte så mycket högheten som dugligheten som gav prästen värde. Kyrkan blev alltså mer och mer ett rum som skulle passa för predikan och undervisning. Den skulle vara ljus, rymlig och överskådlig.

Kyrkan var predikosal

Detta ideal förstärktes under 1800-talet med "tegnérladorerna" som ett känt exempel på det. Kyrkobyggnaden, sa biskop Tegnér, måste formas "anständigt, värdigt och snyggt". I den kyrkohandbok som kom 1811 blev högmässa utan nattvard en likvärdig gudstjänstform och predikan betonades än mer. Tilltron till förnuftet och det rationella tog stor plats. Om folket bara undervisades ordentligt skulle de förstå, och förstod de infann sig tron och mörkret skingrades.

Längre fram på 1800-talet kom det att handla om folkväckelse och moralisk uppräckning. Kyrkobyggnaden skulle innehålla så lite som möjligt som kunde störa lyssnandet. Altarutsmyckningarna blev enkla, kanske bara ett tomt kors, eventuellt med en mantel omvirad. Prästen var inte främst en gudomligt utvald ämbetsbärare eller en pedagog i de goda idéernas tjänst utan en troende och omvänd som skulle förklara sin och allas synd och frälsning, och göra åhörarna delaktiga i upplevelsen av nåden. Prästens framgång kom att bero mer på personliga egenskaper. De stora förkunnarna drog till sig stora skaror och folk kunde vandra i timmar för att höra de stora väckelsepredikanterna. Kyrkorummet blev ett "inomhus" för människor som sökte sig fram till väckelse. Kyrkan fungerade som "bönsal", konsekvent genomfört i de framväxande frikyrkornas missionshus. Mot detta reagerade Brunius och Zettervall. Teologiskt fick de understöd av den lundensiska högkyrkligheten.

Återupptäckten

Med CG Brunius och Helgo Zettervall skedde en återupptäckt och anpassning av den medeltida kyrkobyggnadsarkitekturen. Man kan se det som en reaktion mot en kristendomstyp som hade "gott sittflask" som sin främsta dygd. De ville tillbaka till tanken att även själva kyrkobyggnaden drog människan mot det gudomliga. Brunius var född 1793 och Helgo Zettervall 1831. Det är alltså en generation dem emellan och de var mycket olika personligheter. Brunius, skåning och bosatt i Lund, var snabb och hård i sina omdömen, arg-sint och tvär, särskilt mot sådant som kom från Stockholm. Välsänt är hans välkomnande av Zettervall när denne 1860 tog vid som domkyrkoarkitekt i Lund:

- »Herrn må vara en ängel eller djävul, vilket som helst, men Herrn ska se att han fått med själve fan att göra!»

Zettervall sa senare att han blev "kastad rakt ner i djävulens gap", men han tog vid där Brunius hade slutat. Brunius var egentligen arkeolog och professor i grekiska men han hade stor kunskap i arkitekturhistoria. Han menade att kyrkor ska byggas i den stil som ger återsken av det gudomliga och dragning till Gud. Den stilen fann han i medeltidens kyrkobyggnader medan hans egen tids kyrkor "med sina enförmiga, nedtryckta långhus och sina ornamentslösa, lanternbetäckta klocktorn"... "hvarken lifva känslan eller väcka andakten", som han uttryckte det. Han fördömde den "kaotiska" ödsligheten i de stora, flacka kyrkorummen som han tyckte mer liknade "danssalonger eller lusthus". För honom fanns inget som kunde konkurrera med medeltidens byggnadskonst och dess material trä, sten och tegel. Den var ett mönster för alla tider. För kyrkor som liknade predikosalar hade han inget till övers.

Ett nytt kyrkomedvetande

I reaktion mot de frikyrkor som utvecklades efter att konventikelpakatet upphävts 1858 växte en strömning fram som kallades den "lundensiska högkyrkligheten". Den ska inte förväxlas med det sena 1900-talets högkyrklighet. Den kan i sin tur sägas vara en reaktion på att första delen i 1900-talets bärande begrepp "folkkyrka" tenderade vara viktigare än den andra, och den hämtade inspiration från ekumeniska kontakter med de anglikanska och romersk-katolska kyrkorna. Den lundensiska högkyrkligheten ville ett förnyat lutherskt kyrkomedvetande. Man lyfte fram rättfärdighetsläran med förlitandet på att Gud ingripit till människans hjälp. Kyrkor skulle byggas så att detta evangelium bars fram härligt och tydligt. Föregångsnamn var Henrik Reuterdahl, först biskop i Lund och sedan ärkebiskop, Johan Henrik Thomander, hans efterträdare som biskop i Lund, Anton Niklas Sundberg, först domprost i Lund och sedermera ärkebiskop och inte minst Ebbe Gustaf Bring, domprost i Lund och därefter biskop i Linköping. Det fanns alltså alla möjligheter att göra avtryck.

Kyrkan, sa man, är inte en klubb av människor som tror och tänker likadant. Ordet och sakramenten konstituerar kyrkan, inte de enskildas tro. Den är ett samfund inrättat av Kristus själv. Kyrkan har funnits och den finns inte på grund av människors insatser utan för att Gud så vill. Likadant tänkte man om prästen. Giltigheten i det han förkunnade eller delade ut i sakramenten hängde inte på de egna kvalifikationerna utan på kallelse och på att Guds Ord och sakrament alltid gäller. Prästens uppdrag är att förvalta dem. Häri låg alltså en rörelse bort från det individualistiska i upplysningen och en vilja att restaurera kyrkan som nådesinstitut.

Professor C G Brunius 1772-1869

Kyrkobyggnaden som det heligas rum

Dessa tankar påverkade Helgo Zettervall. Kyrkan är i sig själv ett heligt, åt Gud avskilt, rum vars ändamål är att inbjuda till och ge plats för tillbedjan och gudstjänst i vår hävdvunna form, alltså en luthersk liturgi. Kyrkan har ett värde i sig och det ska märkas. Zettervall ville se ett vackert, rymligt, upphöjt och ljust kor som kyrkorummets själva "glanspunkt". "En kyrka utan kor liknar en kyrka utan altare och är ingenting annat än blott och bart en bönsal utan rätt till den gamla traditionella benämningen av kyrka". Ord och inga visor, för man kan enligt Zettervall tala om en kyrkorummets teologi.

Altaret med sin utsmyckning ska vara centrum. Viktigt var att predikstolen för Ordets förkunnelse och dopfunten finns i närheten av altaret, väl synliga för alla i kyrkan. Allt i balans. På Ordet och sakramenten bygger "den evangeliska gudstjänstens idé". Predikstolen skulle inte stå inne bland bänkar. Alltså flyttade han fram den vid Skara domkyrkas renovering till första pelaren i koromgången. Altaret kunde gärna prydas med gestalter till exempel av apostlarna. Alltså ritade han själv ett dylikt altarskåp till Skara domkyrka (det finns idag på tornvinden). Dopfunten kunde tänkas i ett särskilt dopkapell, men skulle helst stå vid korttrappan. Alltså blev det så i Skara domkyrka. I korfönstren ville han gärna se glasmålningar. Alltså beställdes det från Tyskland till Skara domkyrka. Tornen skulle ha riktiga spiror, inte bara huvar. Alltså fick Skara domkyrka inte bara en utan två. En kyrka skulle tydligt

och klart för alla kunna skiljas från en profan byggnad. En kyrka är en kyrka och har en gudasänd uppgift. Zettervalls röst var tydlig och förnyande.

Använda tidens möjligheter

Helgo Zettervall var naturligtvis medveten om att mycket hade hänt sedan de medeltida kyrkorna och katedralerna byggdes. Han såg praktiskt och tänkte funktionellt. Alla skulle kunna se och pelare skulle inte skymma. Ljuset, särskilt in i koret, var viktigt. Bänkar skulle vara rymliga och bekväma. Kyrkor skulle ha en förhall som vindfång. De skulle värmas upp ordentligt och hållas fukt fria. Zettervall byggde, som han själv menade, så som den medeltida arkitekten skulle ha gjort om han hade haft 1800-talets syn på kyrka och religion, och förfogat över de tekniska hjälpmedel som nu stod till buds. Han förföll aldrig till att rita plagiat eller pastischer, att kopiera gammalt för att det skulle verka gammalt. Han ville förvandla gotiska förebilder till något nytt, självständigt och fungerande.

Helgo Zettervall blev under lång tid hårt kritiserad. Verner von Heidenstam till exempel skrev att det han gjort var "gotik mer gotiskt än under gotiken". Idag är man mer nyanserad, ibland rent av beundrande, som när konstnären och fotografen Johan Fowelin skriver: "Zettervalls handlag var lätt, självklart och utan tvekan. Exteriörerna skjuter i höjden med driv och elegans. Ingen kan påstå att en interiör av Zettervall är ful. Det finns ett virtuost drag i hans arkitektur som ibland blir självsäkert provocerande".

Det finns inga särskilt lutherska kyrkor. Reformationen gällde inte kyrkoarkitektur. Men det finns en ändamålsenlighet att söka för den liturgi som är vår. Zettervall ville aldrig tala om "luthersk kyrkobyggnadskonst". Den stil som lämpar sig bäst är den som ger en "kyrklig, kristlig karaktär", och där är de medeltida kyrkorna, särskilt katedralerna, våra förebilder. Då nådde kyrkobyggnadskonsten sin högsta höjd. Renässansen och nyklassicismen har helt enkelt "en okyrklig karaktär". Det var Helgo Zettervalls mening. Han blev nygotikens stora apostel, en banbrytare.

Känd – verkligen. "Han var en av den svenska arkitekturhistoriens största konstnärliga begåvningar" (Anders Åman i Arkitekturmuseets katalog nr 2 1966). Hans byggnader utmärks av stor generositet, fantasi och dramatik.

Omstridd – verkligen. Man sticker inte ut hakan på det sätt han gjorde utan att få känna på motstånd. "Jag har fått lära mig att tåla mycket i mina dagar men hoppas snart vara glömd och förgäten", sa han något bittert på ålderns höst. Han var under en tid "arkitekturhistoriens mest kritiserade namn" (Åman). Men han är faktiskt

Oumbärlig – verkligen. I Skara stift vågar man inte ens tänka tanken på vad som skulle kunna ha hänt om inte Helgo Zettervall med sin frimodighet, kunskap och vilja tagit tag i domkyrkans renovering 1886–94.

Anders Alberius

Litteratur:

Göran Lindahl: Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950 (1955)

Benkt Olén: Arvet efter Zettervall i Opuscula ecclesiastica (1972)

Benkt Olén: Rymlighetens evangelium (1987)

Ragnhild Boström: Sveriges domkyrkor (1952)

Johan Fowelin: Varför hatar alla Helgo Zettervall. Arkitektur-tidskriften Kritik #32

Detektivarbete bakom inventering av forna kyrkor

Författaren Roland Rahn (1921–2016) lade ner en stor del av sin tid och kraft på att forska om kyrkohistoriska inventarier. Bland annat skrev han böcker om skulpturer och kyrksilver i Skara stift. Under 2021 utkommer hans sista arbete, som handlar om forna kyrkor i Skara pastorat.

När man pratar med Roland Rahns livskamrat Hedwig, förstår man snart att Roland hade två stora intressen: Han tyckte om historia och han hade skrivandets gåva. Detta, och arbetet på Stiftskansliet, lade grunden till hans intresse för kyrkohistoria, som har resulterat i tre böcker, varav hittills två på stiftshistoriskas förlag. 2002 kom inventeringen av Mariaskulpturer i Skara stift och nio år senare följde Roland upp med en beskrivning över märkligt kyrksilver.

Nu är det mer än fyra år sedan Roland gick ur tiden, men ännu är inte hans gärning över. Ett par år före sin död lämnade han över ett manus till Skara Stiftshistoriska sällskap, vilket nu är på god väg att bli en bok. Ämnet för boken är forna kyrkor i Skara pastorat. Med forna kyrkor avses här kyrkor som rivits därför att en ny kyrka byggts på samma plats som den gamla, eller där en ny kyrka byggts på ny plats och den gamla kyrkan därefter rivits. I inventeringen omnämns också de fall där två kyrkor har raserats, och en ny gemensam kyrka byggts för två socknar, som exempelvis Bjärka och Härlunda, som blev Bjärklunda.

Rolands första bok av det här slaget gavs ut av Götene kommun 1981 och behandlade forna kyrkor i Kinne kontrakt. Den ingick i Götene kulturnämnds småskriftsserie och går fortfarande att få tag på, åtminstone på antikvariat.

I den kommande boken skriver Roland Rahn i förordet:

”Man frågar sig, varför revs dessa medeltida sköna tempel, där sockenborna gått till mässa i kanske sjuhundra år, och varför förstördes många gånger

oersättliga medeltida inventarier. Naturligtvis var det tidsläget, och ofta under tvång från överheten som detta skedde. Befolkningen ökade, kyrkorna räckte inte till, nytt och större byggdes, nya inventarier anskaffades, det låg i tiden.»

Det ligger mycket detektivarbete bakom inventeringen av de forna kyrkorna och Roland tackar i sitt förord alla som varit behjälpliga i arbetet och förstår också Hedwig, som varit med på många spännande utflykter till kyrkplatserna.

Det återstår en del arbete innan boken är klar för tryck. Under våren kommer drönbilder att tas för att komplettera bildmaterialet. Utgivningen beräknas kunna ske senare under 2021.

Mindre känt är kanske att Roland också skrev dikter. Han utgav två diktsamlingar med namnet Pandora I och II, ofta med miljöer eller personligheter hämtade från Skara. Till exempel var det dikter om båtsmanshuset, Skara domkyrka och Skaraprofilen Flask-Anders. Roland var vid sin bortgång 95 år gammal och det sägs att han fick behålla minnet ända till slutet även om han var sjuk den sista tiden. Vi ser fram emot att kunna ge ut hans sista verk i tryck.

Helena Långström Schön

Rolands Rahns bokliga produktion i urval

1954 Pandora (dikter)

1981 Forna kyrkor i nuvarande Skara stift, Kinne kontrakt (Götene kulturnämnds småskriftsserie)

2002 Medeltida Mariaskulpturer i Skara stift.

2011 Märkligt kyrksilver i Skara stifts kyrkor

2015 Pandora II (dikter)

2021 Forna kyrkor i Skara pastorat (kommande bok)

När Gustav Vasa lade beslag på kyrkans jord i Västergötland – och hur somt blev över i form av vederlag.

Vederlag – vad är det?

De gamla stiftsmatriklarna erbjuder ofta nöjsam läsning. Särskilt de som gavs ut före år 1900 och som ger en fascinerande inblick i det nästan medeltida sättet att avlöna prästerna genom tiondeinkomster och så kallade naturapersedlar. Smörtionde och yste förstår vi, likaså att tiondet eller tertialen, som den kallades, betalades i ett antal tunnor av råg eller korn, men vad betyder Vinsäd? Och vad betyder Vederlag?

Vinsåden var en medeltida rättighet för sockenkyrkan att erhålla medel från tiondet till nattvardsvin, vaxljus, oblater och byggnation, eller reparation av kyrkan. *Vederlaget* uppkom först omkring 1550 och tillföll kyrkoherden. Det var sedan 1550 en ersättning för de kyrkohemman, som Gustav Vasa drog in till kronan i mitten på 1540-talet. Eftersom Skara stift är vårt äldsta stift, fanns det fler kyrkohemman där än i andra stift. Som exempel kan nämnas Larv vars prästbord ägde inte mindre än 19 så kallade "prestebönder", dessutom ägde kyrkan i Larv sju "kyrkobönder".

Hans Forsell, (1843 – 1901) är den historiker som i detalj gått igenom reduktionen i sin bok *"Sveriges inre historia från Gustaf den förste"* (1870). Man kan där inhämta att det i Skara stift före 1540 funnits 97 prästbord (prästgårdar) med fler än 5 landbönder, dvs utgårdar. 32 av dessa prästbord hade fler än 10 landbönder.

1540 noterar jordeböckerna cirka två tusen kyrkohemman i Skara stift, det vill säga gårdar som antingen ägdes av sockenkyrkan eller som låg under någon prästgård. Det var fråga om arrendatorer med i allmänhet ganska låga arrendesummor, som fixerats i gammal tid och inte höjts, eftersom de var utsatta i naturapersedlar.

Därtill fanns i Skara ytterligare 1300 landbönder som låg under kloster, biskop, domkapitel eller som var prebenden. Alla dessa gårdar "reducerades" av Gustav Vasa, en ren konfiskation av ett enormt godsinnnehav som i nutida värde skulle motsvara minst 33 miljarder, varje gård då värderad till 10 miljoner. Arealen är svår att beräkna men bör ha motsvarat

cirka 250 000 hektar. Som jämförelse kan nämnas att Skara Stift idag förvaltar 37 000 hektar skogs- och jordbruksmark.

Reduktionen av kyrko- och prästebönder började i Östergötland och Västmanland 1545. Året därpå var turen kommen till Närke och Småland, och vissa delar av Västergötland, och snart därpå till hela landet. På herredagen i Arboga 1546 anförde biskoparna bl. a. att "eftersom nu klerkeriet mistade sina landbor, av vilka de plägat hava icke allenast avrad utan också nödtorftigt dagsverke, borde det tagas i övervägande vad prästerna kunde erhålla i *vederlag*, (kompensation) så att de bleve vid makt och prästbolen icke vanskötta". Detta var ju en ganska rimlig begäran och till en början lämnades också vederlag till prästerna medan däremot sockenkyrkorna inte fick någon som helst ersättning för sitt stora inkomstbortfall. Indragningarna motiverades på ett ganska krystat sätt. Prästerna skulle, förklarade Gustav Vasa i ett brev till Småland och Västergötland 1547, bara vinna på att hemmanen flyttades under konungens vård eftersom de inte haft någon särskild fördel av dem. De skulle till fullo vederläggas med tionde samt få behålla de dagsverken de voro vana vid. Det hela skulle alltså ge sken av att vara en enkel bytesåtgärd, allom till fromma.

Någon full vederläggning blev det dock inte fråga om. I vissa landskap gavs inget som helst vederlag (Öland och östra Småland) och dagsverkerna drogs in efter bara två år. Som vederlag räknades också att "klerkeriet" från 1548 befriades från "taxan" som var en extraskatt som Gustav Vasa skapat för att ha råd med alla sina tyska legoknektar. Detta visade sig vara en tillfällig gest. I sammanhang med de ryska krigsoroligheterna 1554 – 56 upptogs taxan för prästerskapet ånyo och uppfördes bland den "årliga" eller ordinarie räntan och nu minst dubbelt så hög som förut.

Allt som allt anses Gustav Vasa ha reducerat större delen av kyrkans jordinnehav. Han började med klostren och biskoparnas "överflödiga egendom", drog sedan in domkapitlens gårdar och prebenden och efter att ha rövat sockenkyrkorna på såväl silver, mässkrudar som kyrkklockor, var turen nu kommen till de lokala församlingarnas landbönder. Tyvärr har kyrkohistorikerna inte intresserat sig för denna enorma förmögenhetsöverföring, däremot ekonomiska historiker.

Eli F. Heckscher som var det stora namnet då jag började studera ekonomisk historia vid Göteborgs Universitet 1962, beräknar i sitt klassiska verk *Svenskt Arbete och liv*, att samtlig reducerad kyrkojord uppgick till 14.340 mantal. Han bygger på Hans Forsells noggranna forskningar i Kammararkivet, publicerade i den bok som jag verkligen vill rekommendera för den som i detalj vill följa denna dramatiska period i svenska kyrkans historia, en bok som idag är svåråtkomlig men helt grundläggande för vårt ämne: *"Sveriges inre historia från Gustaf den förste, med särskildt afseende på förvaltning och ekonomi"* utgiven 1870. Den borde läsas av envar som är intresserad av Svenska kyrkans ekonomi.

Historikern Lars-Olof Larsson har kommit fram till något annorlunda siffror i sin relativt nyutkomna bok om Gustav Vasa. Larsson menar att kyrkan före reduktionen till och med ägde något tusental fler hemman än vad Heckscher anger. Det egendomliga är att han, liksom Heckscher, i en sammanfattande tabell, anger att kyrkans andel av rikets jord vid Gustaf Vasas död 1560 var noll procent.

Var och en av er som läser Skara stiftshistoriska sällskaps Medlemsblad vet troligen att Svenska kyrkan den dag som är, är en stor jordägare, med jord, skog och arrendegårdar som förvaltas av stiftens egendomsnämnder. När kyrkan skildes från staten tillerkändes Svenska kyrkan all den jord som sedan gammalt tillhört prästgårdarna, eller prästbolen som man sade förr. Däri ingick även äganderätt till en hel del "stommar", det vill säga före detta prästgårdar. Dessa finns företrädesvis i Västra Götaland.

Det är alltså anmärkningsvärt att två av våra i detta sammanhang mest kända historiker, Lars-Olof Larsson och Eli F. Heckscher ger så missvisande siffror av kyrkans andel av jorden omkring 1560. Andelen kyrklig jord var då snarare cirka tusen mantal, cirka 1,5 procent. Larsson och Heckscher har missat att Gustav Vasa inte drog in själva kyrkoherdeboställena, som i allmänhet var betydligt större än en normalstor gård. Det fanns 1560 omkring 750 "Prästebol" inom dåtidens gränser, borträknat Finland.

Svenska kyrkan äger och förvaltar idag cirka 520 000 hektar jord och skog. Huvuddelen av denna egendom går tillbaka på de prästgårdar och stomhemman, som Gustav Vasa klokt nog inte drog in till kronan.

Men hur gick det med vederlaget som Gustav Vasa lovade prästerskapet?

Huvuddelen fanns kvar ännu 1896 och utgjorde då cirka 2,5 % av prästerskapets totala löneanslag. I motsats till tiondeinkomsterna, betalades vederlaget ut direkt av staten. I reda pengar uppgår den statliga utredning som föregick boställsreformen 1910, att värdet av vederlaget var 211 611 kronor och 56 öre! Summan är svår att relatera till, men en kyrkoherde tjänade vid denna tid i genomsnitt cirka 3000 kronor, sålunda motsvarar värdet 70 årslöner, en icke obetydlig summa.

Vederlaget innebar ett embryo till statlig lön, som av staten under senare delen av 1800-talet i viss mån användes för att förstärka svaga pastorat och således i någon mån utjämna de stora olikheter som fanns mellan "feta" och "magra" pastorat. Gustaf Utterström har skrivit en artikel om detta i Kyrkohistorisk Årsbok 1966.

Det intressanta för oss som läser Skara stiftshistoriska Medlemsblad är att vederlaget betydde mer i Skara än i något annat stift. Skara fick dessutom behålla fler stomhemman än något annat stift. Trots Gustav Vasas hårda reduktion fick Skara alltså en viss kompensation på grund av sina 3 300 landbönder och detta har under århundraden skapat en något bättre ekonomi för stiftet, än för andra stift, och på så sätt betytt att den ekonomiska basen för gudförkunnelse har haft bättre förutsättningar i Skara än i andra stift.

Vederlaget för enskilda pastorat i Skara innebar i vissa fall en betydande löneförstärkning. Sålunda hade t ex Larvs pastorat 83 tunnors vederlag enligt Warholms matrikel 1855 och det totala antalet vederlag i Skara stift var enligt samma matrikel 1 421 tunnor. Detta motsvarar cirka 40 - 50 normalstora gårdars avkastning, vilket alltså fördelades på de 236 prästboställena som dessutom disponerade avkastningen från mer än 100 stommar.

Man kan väl inte direkt tacka Gustaf Vasa för detta, men dock sända honom ett erkännande att somt dock fick förbli vid det som fornt och gammalt varit!

Martin Giertz

Litteratur:

Forsell, Hans: Sveriges inre historia från Gustaf den förste. 1870

Heckscher, Eli F. Svenskt arbete och liv. 1960.

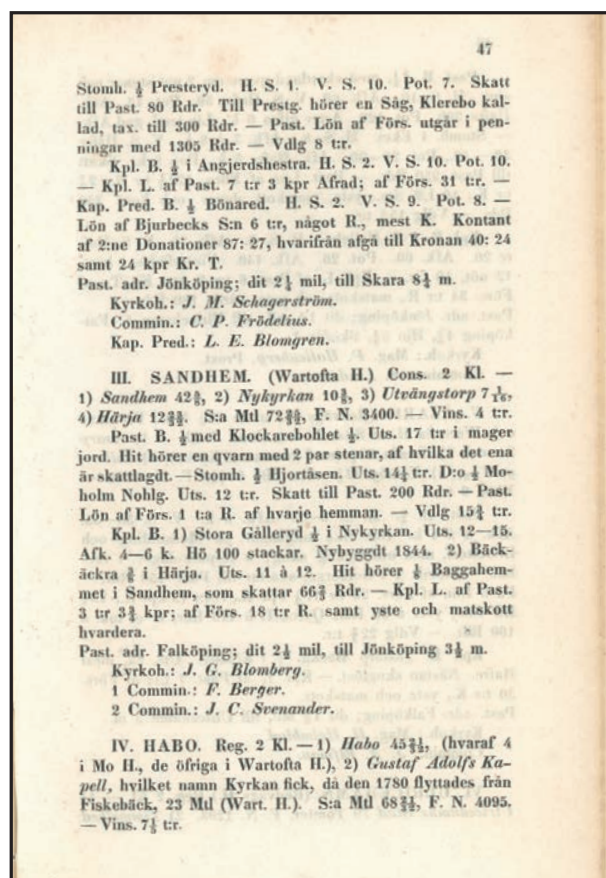
Giertz, Martin. Svenska prästgårdar 2011.

Giertz, Martin: Vad blev kvar av kyrkans jord efter reformationen? Proseminariet för ekonomisk historia i Göteborg. 1964

Lars-Olof Larsson: Gustav Vasa. Landsfader eller tyrann. 2005.

Utterström, Gustaf: "Pastoraliernas avveckling i Sverige 1819-1862. Förhållandet kyrka-stat och präster-bönder i ny belysning" i Kyrkohistorisk Årsskrift 1966, sid. 120 - 129.

Warholm, Johan W. Skara stifts-matrikel år 1855.

Avsändare:
Skara Stiftshistoriska Sällskap
c/o Ulla Falk, Hattmakaregatan 10, 532 33 Skara

NYA MEDLEMMAR

Tomas Anderman, Uppsala
Robert Daneby, Enebyberg
Karin Johannesson, Uppsala
Birgitta Simson, Köpmannebro

Hova prästgård såld

En av skarastiftets äldsta prästgårdar – Hova från 1792 – har varit ute till försäljning och är nu såld. Därmed återstår idag ett ytterst fåtal prästgårdar som ännu är prästbostad i stiftet. Hova prästgård har en intressant historia inte minst genom sitt läge vid landsvägen. Här har kungligheter vid två tillfällen tagit in. Första gången var 1754, då kung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika var faddrar vid ett dop och andra gången 1766, då kronprinsen Gustaf och hans gemål åt middag där på förbi resan.

Huset består av 10 rum och 384 kvm. och en park på 1,2 ha.

I köpet ingår även den gamla prästgården i norra flygeln där Karl XII stod lik i januari 1719. Denna invigdes som gudstjänstrum av biskop Helge Brattgård den 14 november 1975 och därmed får köparen även en egen gårdskyrka.

Medlemsinformation

Årsavgiften är 100 kr.
För ständigt medlemskap 750 kr.

Bankgiro 5812-8166.
Swish-nummer 123 303 59 46
BIC= SWEDSESS
IBAN-nummer SE45 8000 0828 9102 4883 5274

Organisationsnummer 868401-1045

Alla ändringar vad gäller adress, titlar m.m skall meddelas registeransvarig Ulla Falk, Hattmakaregatan 10, 532 33 Skara
munkgarden@telia.com

Skara Stiftshistoriska Sällskap

Hemsida: www.skarastiftshistoriska.nu

Stiftshistoriska sällskapets böcker kan beställas hos Johnny Hagberg, Tullportagatan 6 B
532 30 Skara

Tel: 070-550 00 98

E-post: jonnyhagberg52@gmail.com

Styrelse

Ordf. Johnny Hagberg, Skara
Vice ordf. Lena Maria Olsson Floberg, Fristad
Skr. Robin Gullbrandsson, Trevattna
Kassaförvaltare Gunnar Wilsson, Skara
Markus Hagberg, Skara
Helena Långström Schön, Skara
Karin Nelson, Lovene
Fredrik Hägglund, Borås
Åke Larsson, Söne

Redaktör för medlemsbladet:
Johnny Hagberg.

ISSN: 1103-3959

Tryck: Solveigs Tryckeri, Skara